

Sociolingvistički pogled na jezik čitanaka u 80-im godinama 20. stoljeća

---

Bakota, Lidija

Source / Izvornik: **Pannoniana : Časopis za humanističke znanosti, 2016, 1., 28 - 52**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:141:800324>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Repository / Repozitorij:

[FOOZOS Repository - Repository of the Faculty of Education](#)

UDK 371.671"198":81'27
Izvorni znanstveni članak

Lidija Bakota (Hrvatska)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

SOCIOLINGVISTIČKI POGLED NA JEZIK ČITANAKA U OSAMDESETIM GODINAMA 20. STOLJEĆA

Sažetak

Jezik je bitna odrednica identiteta nekoga naroda. U jeziku, ponajprije u njegovu leksičkome sloju, zrcale se društveno-povijesne promjene jednoga naroda. To znači da se jezik razvija prateći povijesna i društvena zbivanja određenoga vremena. Drugu je polovicu 20. stoljeća u južnoslavenskoj filologiji obilježio proces serbokroatizma, tj. težnja za stvaranjem jednoga srpskohrvatskoga jezika. Politički je leksik počeo snažno prodirati u područje javne uporabe jezika, što se odrazilo i na njegovu pojavnost u udžbeničkim tekstovima postajući njegov sastavni, nezaobilazni dio. Predmet je ovoga rada analiza ideološki uvjetovanoga leksika u čitankama za mlađu školsku dob koje su bile u uporabi u 80-im godinama 20. stoljeća. U radu su se kvantitativno i kvalitativno analizirali udžbenici/čitanke kako bi se dobili odgovori na pitanja: promiču li tekstovi u analiziranim čitankama vrijednosti političkoga sustava SFRJ, jesu li u njima zastupljeni leksemi političkoga diskursa, tzv. ideologemi te koje su mogućnosti ilustrativnoga prijenosa ideološkoga literarnoga sadržaja u likovni izraz. Udžbenik/čitanka kao važan izvor znanja može pridonijeti promidžbi državnopolitičkih vrijednosti vladajućega režima, u ovome slučaju promidžbi jugoslavenske komunističke vlasti.

Ključne riječi: analiza udžbenika, serbokroatizam, politički leksemi - ideologemi

Uvod

Leksik je ponajprije temeljni nositelj značenja u jeziku, ali je ujedno i riznica kulturološkoga i civilizacijskoga iskustva te bitna odrednica identiteta jednoga naroda. Baviti se jezik znači, između ostaloga, baviti se ljudskim iskustvom i znanjem u najširem smislu te riječi. Hrvatskim se jezikom komuniciralo u različitim vremenima i u različitim društvenim uvjetima. Jezik se razvijao u povijesnim tijekovima prateći povijesna i društvena zbivanja. Stoga se u jeziku uvijek mogu naći podatci koji su odraz naravi ili snage društvenih mijena. (Samardžija 2000).

Povijest se nekoga jezika može podijeliti na vanjsku i unutrašnju. (Holzerova 2007, prema Tafra 2013). Vanjska se povijest jezika, između ostaloga, bavi odnosom vlasti prema

jeziku, jezičnom politikom,¹ službenim propisima, upotrebom jezika itd.² Nas u radu ponajprije zanima politički okvir jezične politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Na teorijskoj razini jezičnu politiku SFRJ čine temeljna politička opredjeljenja – socijalizam, samoupravljanje, delegatski sistem, federalizam. (Škiljan 1988: 78). U svom političkom programu sadržava ideje slobode, jednakosti i bratstva „što na jezičnom i komunikacijskom planu podrazumijeva u načelu slobodan izbor sredstava javne komunikacije, jednakost svih odabranih idioma...i međusobno poštivanje svih građana, bez obzira na to kojim se jezikom služe...“³

Promjene se u društvu, pa tako i one političke, odražavaju i na promjene u jeziku, ponajviše u njegovu leksičkome sloju. Sociolingvistički gledano, promjene su vidljive i u odnosu govornika prema riječima koje u hrvatskoj jezičnoj praksi podsjećaju na loša politička vremena, ili na jezik „loših susjeda“.⁴ (Gnjidić 2001). Pri tome ponajprije aludiramo na unitarističku jezičnu politiku bivše države koja se trudila pod dominacijom srpskoga stvoriti „srpskohrvatski književni jezik“. (Auburger 2009, Grčević 2002).

Predmet je ovoga rada analiza ideološki uvjetovanog leksika u čitankama za mlađu školsku dob koje su bile u uporabi u 80-im godinama 20. stoljeća, a u čijem se leksičkome sloju zrcali politički diskurs jugoslavenskoga vladajućeg režima. Leksik je to koji, iz suvremenosti gledan, upravo podsjeća na ta bivša loša politička vremena.

Sociolingvistički pogled na hrvatski jezik druge polovice 20. Stoljeća

Kako je već rečeno u uvodu rada, u jeziku se zrcale društveno-povijesne promjene jednoga naroda. Takve su promjene vidljive i u hrvatskome jeziku druge polovice 20. stoljeća. Druga je polovica 20. stoljeća u jugoslavenskoj filologiji obilježena nastojanjima za stvaranjem jednoga jezika – srpskohrvatskoga odnosno hrvatskosrpskoga.⁵ Leopold Auburger (2009) uvodi

¹Pojam se jezične politike u lingvističkoj literaturi pojavljuje relativno vrlo kasno, u sedamdesetim godinama 20. stoljeća. Jezična politika s lingvističkoga stajališta pripada domeni sociolingvistike. *Jezična se politika* značenjski razgraničuje od *jezičnoga planiranja*; jezično se planiranje odnosi na „djelatnost s namjerom promicanja sustavne jezične promjene u nekoj zajednici govornika“ (Žanić, 2007: 136), a jezična je politika „skup zamisli, zakona, propisa, pravila i praksa što ih obznanjuje vlada ili drugo mjerodavno tijelo ili osoba s namjerom da se pod određenim uvjetima postigne planirana jezična promjena.“ (Žanić, 2007: 136). Škiljan (1988: 8) jezičnu politiku definira kao skup racionalnih i uglavnom institucionaliziranih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima. O razlici pojmova i povijesnom razvoju discipline jezične politike i jezičnoga planiranja vidi i: Škiljan, 2000: 160–175, Wright, 2010: 7–12.

²Unutrašnja povijest jezika prati pravopisno i jezično ujednačavanje, odnosno razvoj pravopisne i jezične norme. (Tafra 2013: 414).

³Politički segment jezične politike u Jugoslaviji jednoznačno je definiran samo u svojem jezgrenom i vrlo apstraktnom dijelu općih smjernica, „a što se više približava realitetu javne komunikacije, to je nejasniji i slabije definiran, tako da omogućuje izraziti jaz između virtualnog modela i stvarnosti.“ (Škiljan 1988: 82–83).

⁴Iza sintagme jezik „loših susjeda“ krije se pojam srpski jezik.

⁵Hrvatska je kroatistika vrlo jasno opisala odnos hrvatskoga jezika prema srpskome. „Ta dva jezika imaju i odvojenu kulturu i jezičnu povijest i književnost. U povijesti nema zajedničkih tekstova koji bi bili i hrvatski i srpski. (Babić 1995: 17). Hrvati su svoj jezik izgrađivali na zapadnoj katoličkoj kulturi, a od polovice 14. stoljeća s latinicom koja je postala jedino hrvatsko pismo danas. Srbi su svoj jezik izgrađivali na orijentalnoj, bizantskoj pravoslavnoj kulturi služeći se ćirilicom koje je danas glavno srpsko pismo. (Babić 1995: 17). „Neutemeljeno je govoriti da je hrvatski književni jezik imao svoju povijest do polovice 19. stoljeća, da otada teče povijest srpskohrvatskoga koji se 90-ih godina 20. stoljeća raspao, kao što mnogi strani slavisti misle, da u tom razdoblju nije bilo ni hrvatskoga ni srpskoga, a neutemeljeno je govoriti i o jednoj povijesti.“ (Tafra 2013: 424). Oduvijek su

pojam serbokroatizam pod kojim razumijeva upravo program stvaranja toga jednog srpskohrvatskog jezika.⁶

U nazivu se srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski zrcalila teorija o postojanju tzv. dviju varijanata zajedničkoga nepostojećeg jezika.⁷ Da bi se ublažila unitaristička jezična politika, Daničić nakon Novosadskoga dogovora uvodi 1960. godine dvočlani naziv jezika s veznikom *ili*, tj. hrvatski ili srpski kao prihvatljivije jezične varijante.⁸ „Uvođenje lingvističkog modela hrvatskoga ili srpskoga jezika, kao temelja jezičnom zajedništvu, bilo je, dakle, u isti mah, i znanstveni i politički čin. Znanstveni, da bude instrument opisa raznolikosti više srodnih jezika. Politički, da bude polazište pokušaju uspostavljanja društvene komunikacije među više nacionalno i sociokulturološki različitih sredina.“ (Peti, u: Babić 1990: 293) odnosno kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva. (Peti, u: Babić 1990: 310). Auburger (2009) ističe kako je serbokroatizam konačnu pobjedu dobio iznuđivanjem *Zaključaka Novosadskoga dogovora* 1954. u kojima se protupovijesno proglašava „narodni i književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedinstvenim jezikom“ s dvama izgovorima koji se moraju ravnopravno tretirati i s dvjema grafijama.

Jezično jedinstvo Hrvata i Srba (u koje naknadno ulaze Crnogorci i Muslimani) u razdoblju od pedesetih godina 20. stoljeća pa nadalje bilo je okarakterizirano potiskivanjem riječi koje su bile smatrane tipično hrvatskima. Riječ je o jezičnoj politici bivše SFRJ koja se je trudila pod dominacijom srpskoga stvoriti „srpskohrvatski književni jezik“. (Grčević 2002: 514). Mnoge su tzv. „sumnjive“ hrvatske riječi još osamdesetih godina bile okarakterizirane kao riječi vezane za ustaški režim te su se smatrale „ustašoidnima“. Nagle su jezične promjene vidljive i u naglašenoj internacionalizaciji političkoga jezika i valom posuđenica iz ruskoga jezika. (Samardžija 2002). Promjene su najčešće bile ideološki uvjetovane. No hrvatski jezik nije izolirani slučaj. Slično se događalo i u većini slavenskih jezika (u bugarskom, češkom, slovačkom, slovenskom, srpskom te na poseban način u makedonskom jeziku).

Sklonost internacionalizaciji političkoga leksika prvotno se javila u administrativnome stilu te je potom zahvatila i ostale funkcionalne stilove hrvatskoga jezika. Najčešći takvi leksemi (armija, partija, partizan, pionir, proleter, revolucija, revolucionar) govornicima hrvatskoga jezika nisu bili nepoznati. Većinu je leksema hrvatski jezik posudio prije 1945. godine, ali je novina bila ta što su navedeni leksemi nakon 1945. godine s novim značenjima i s novim konotacijama postali ideologemi⁹ te u mnogim područjima javne uporabe jezika obvezujući. Politički je leksik počeo snažno prodirati i u udžbeničke tekstove postajući njegov sastavni,

---

„...bila dva književna jezika, ili je oduvijek bio jedan, a nikako ne mogu biti 'dva u jednom' ili prema političkim prilikama malo jedan, malo dva.“ (Tafra 2013: 424). Više o tome vidi i u: Brozović 2008.

⁶Riječ je o umjetnoj jezičnoj tvorevini koja nije mogla vršiti funkciju standardnoga jezika. Tu je funkciju mogao vršiti samo hrvatski standardni jezik odnosno srpski standardni jezik (Finka, prema Babić 2004: 25). Stoga se može reći da su „...hrvatski i srpski standardni jezici konkretni, a hs. standardni jezik nekonkretan (i apstraktan).“ (Babić 2004: 26).

⁷Serbokroatistička predodžba odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika kao „zapadne“ odnosno „istočne varijante“ posebno je bila prihvaćena u inozemnoj slavistici, vjerojatno zato što je pojednostavnjivala taj odnos. (Auburger 2009).

⁸Moguš (2009) ističe kako je nakaradnost toga naziva jezika s veznikom *ili* postojao samo u Hrvatskoj odnosno u Jugoslaviji i nigdje više.

⁹Ideologem - *lingv.* novo značenje ili jedinica jezika nastala u okviru neke ideologije; ideologizam, 2. riječ ili fraza koja u nekoj ideologiji dobiva simboličku vrijednost pripadanja i prepoznavanja u pisanju tekstova i načinu izražavanja (npr. bratstvo i jedinstvo, borba za hrvatsku samostalnost) <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search>

nezaobilazni dio. Jezičnopolitički pritisak serbokroatizma i posrbljujućeg unitarizma rastao je i u 70-im i u 80-im godinama 20. stoljeća posebno pogađajući javnu uporabu jezika u državnim službama, u obrazovanju, na području znanstvene i stručne terminologije kao i na području masovnih medija. (Auburger 2009).

Cilj i metode istraživanja

U radu će se istražiti politički leksik u čitankama namijenjenima učenicima mlađe školske dobi. Analiza je obuhvatila čitanke koje su bile u školskoj uporabi 80-ih godina 20. stoljeća i koje su obilježile posljednje desetljeće školske literarne komunikacije s književnim djelom prije političkih promjena u Republici Hrvatskoj. Desetljeće je to, između ostaloga, obilježeno smrću i sjećanjem na vrhovnoga poglavara Jugoslavije, Josipa Broza Tita.¹⁰

Zadaci su istraživanja sljedeći:

- utvrditi zastupljenost tekstova u čitankama koji tematski promiču vrijednosti političkoga sustava SFRJ
- analizirati lekseme političkoga diskursa, tzv. ideologeme u tekstovima i metodičkom instrumentariju čitanaka
- utvrditi u čitankama različita audiovizualna sredstva kojima se promiču ideološka načela vladajućega državnog režima.

Analizirani su sljedeći udžbenici/čitanke:¹¹

1. Bendelja, Neda – Vajnaht, Edo (1981) *Dobro jutro 3*, čitanka za 1. razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga
2. Bendelja, Neda – Brajenović, Branko (1985) *Radosti druženja*. Čitanka iz književnosti, scenske i filmske umjetnosti za III razred osnovne škole, 2. neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga
3. Bendelja, Neda – Vajnaht, Edo (1986) *Sunčeva ljuljačka*. Čitanka za II razred osnovne škole, IV neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga
4. Bukša, Juraj – Antoš, Antica (1984) *Dječak u sjeni vrbe*. Čitanka za četvrti razred osnovne škole, XIII neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga
5. Vajnaht, Edo (1981) *Dobro jutro 2*, početnica za 1. razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga

Navedeni su udžbenici/čitanke kvantitativno i kvalitativno analizirani kako bi se ispunili postavljeni zadaci istraživanja. Kvantitativnom su analizom utvrđeni brožčani podatci: ukupan broj tekstova, broj naslova u kojima je razvidna ideološka tematika te njihov postotak u odnosu na ukupan broj tekstova. Tekstovi su analizirani s obzirom na odnos prema Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), prema Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), prema državnom poglavaru Josipu Brozu Titu te prema svim ostalim tekovinama komunističke vladavine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Kvalitativnom analizom opisane su pojedinačno uočene vrijednosti i sintetizirane prema srodnosti i logičkoj povezanosti u veće cjeline.

¹⁰Jospi Broz Tito umro je 4. svibnja 1980. godine.

¹¹Analizirani udžbenici koji su bili u školskoj uporabi u 80-im godinama 20. stoljeća nasumice su odabrani.

Rezultati i rasprava

Rezultati dobiveni analizom udžbenika/čitanaka poredani su i predstavljeni sukladno redosljedju postavljenih istraživačkih zadataka. Istražena je zastupljenost tekstova u čitankama koji tematski promiču vrijednosti političkoga sustava SFRJ, izdvojeni su i opisani leksemi političkoga diskursa u tekstovima i metodičkom instrumentariju čitanaka te su opisana različita audiovizualna sredstva kojima se promiču ideološka načela tadašnjega vladajućeg državnog političkog sustava.

Tekstovi kao promicatelji vrijednosti državnoga političkog sustava

Tekstovi u čitankama trebali bi biti u funkciji razvijanja učenikovih literarnih sposobnosti. Pod literarnim sposobnostima podrazumijeva se učenikovo doživljavanje, spoznavanje, razumijevanje i tumačenje književnoga djela. Drugim riječima, literarne sposobnosti omogućuju svojevrsnu literarnu komunikaciju. (Rosandić 2005). Osim doživljavanja, zapažanja i prosuđivanja literarnih, estetskih vrijednosti književnoumjetničkoga teksta, učenike se osposobljava i za uočavanje etičkih i idejnih vrijednosti koju tekst nosi.

Analizom se željelo utvrditi promiču li tekstovi u čitankama svojom tematikom određene ideološke poruke te koje društvenopolitičke vrijednosti promiču i oživotvoruju. Tekstovi su analizirani s obzirom na odnos prema Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), prema Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), prema državnom poglavaru Josipu Brozu Titu te prema svim ostalim tekovinama komunističke vladavine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Budući da metodički instrumentarij udžbenika/čitanke učeniku olakšava literarnu komunikaciju s tekstem, zanimalo nas je, nadalje, jesu li pitanja i zadatci u analiziranim čitankama također usmjereni na promidžbu društvenopolitičkih vrijednosti, ponajprije na promidžbu socijalističke komunističke vlasti. S obzirom na postavljene zadatke istraživanja, analiza će udžbenih tekstova pokazati i njihovu komunikacijsku prohodnost odnosno koliko su poruke što ih tekst donosi razumljive njihovim recipijentima, u ovom slučaju učenicima mlađe školske dobi.

Kao što je već rečeno, analizirane su čitanke iz književnosti od prvoga do četvrtoga razreda koje su bile u uporabi u školskom sustavu SFRJ u 80-im godinama 20. stoljeća. Riječ je o posljednjem desetljeću odgoja i obrazovanja mladih naraštaja u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Hrvatskoj prije demokratskih promjena početkom 90.-ih godina. To je desetljeće obilježeno raspadom Jugoslavije koji je doveo do stvaranja samostalne Republike Hrvatske.

U podnaslovima analiziranih čitanaka ne navodi se ime jezika, nego samo podatak o razredu za koji je čitanka namijenjena. To znači da se u podnaslovima ne navodi ni jedna od varijanata zajedničkoga nepostojećeg jezika: hrvatskosrpski, hrvatski i srpski, hrvatski ili srpski jezik. Mirko Peti navodi da je *hrvatski* i *srpski* odnosno *hrvatskosrpski/srpskohrvatski* apstraktna jezična forma koja unutar sebe omogućuje svrhovitu upotrebu pojedinih konkretnih jezika određenih sociokulturnih sredina. (Peti, u: Babići 1990). U našem slučaju analizirane su čitanke pisane na hrvatskome jeziku, na latinici, uz pojedinačne ćirilične tekstove, i to za hrvatsku sociokulturnu sredinu.

U analiziranoj početnici za 1. razred *Dobro jutro* (Vajnaht 1981) od ukupno 66 zastupljenih tekstova, njih pet (7, 57 %) tematski govori o drugu Titu, o partizanima koji su se borili u Narodnooslobodilačkoj vojsci te o pionirima koji su na svoj način doprinijeli zajedništvu

svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.¹² U još jednoj analiziranoj čitanci za prvi razred *Dobro jutro* (Bendelja – Vajnaht 1981) od ukupnoga broja tekstova (47) njih 6 (12,76 %) ideološki je obojeno.¹³ U čitanci za drugi razred *Sunčeva ljuljačka* (Bendelja – Vajnaht 1986) od ukupno 81 zastupljenog teksta, njih 11 (13,58 %) govori o državnome poglavaru, o junačkim pothvatima partizana u Drugome svjetskom ratu, o Titovim pionirima i Titovoj omladini.¹⁴ U čitanci za treći razred *Radosti druženja* (Bendelja – Brajenović 1985) ukupno je zastupljeno 78 tekstova, od toga 9 tekstova (11,54 %) propagira jugoslavenski politički režim.¹⁵ Naglasiti treba da je od ukupnoga broja tekstova, njih 24 (30,77 %) pisano ćirilicom, a ne latinicom kao službenim hrvatskim pismom.¹⁶ Komunikacijskoj (ne)prohodnosti analiziranih tekstova u čitankama iz 80-ih godina 20. stoljeća pridonose i tekstovi pisani ćirilničnim pismom koje je službeno, ali ne i uporabno, bilo ravnopravno s latiničnim pismom u tadašnjoj SR Hrvatskoj.¹⁷ Ćirilčno je pismo trebalo, između ostaloga, također pridonijeti oživotvorenju zaključaka Novosadskoga dogovora 1954. godine kojim su ta dva pisma službeno proglašena ravnopravnim pismima kao i proglašavanje „narodnoga“ i književnoga jezika Srba, Hrvata i Crnogoraca „jedinstvenim jezikom“ s dvama izgovorima (točke 1. i 4.) koja se moraju ravnopravno tretirati, i s dvjema grafijama. (Auburger 2009). U čitanci iz književnosti za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984)

¹²Naslovi su ideološki obojenih tekstova u početnici *Dobro jutro* (Vajnaht 1981) sljedeći: *Vodič, Ime druga Tita, Hvala Ti, Boro na straži, Dođi, djede, da mi pričaš!* Tekstovi u analiziranoj početnici ne navode i ime pisca/autora, ali se može pretpostaviti da su djelo autora početnice.

¹³Naslovi su ideološki obojenih tekstova u čitanci za prvi razred *Dobro jutro* (Bendelja – Vajnaht 1981) sljedeći: *Jasna pozdravlja domovinu* (Dragan Lukić), *Partizanska bluza* (Danko Oblak), *Kolo druga Tita* (narodna pjesma), *Velika žrtva* (Tone Seliškar), *Pionirski praznik* (Gustav Krklec), *Armijo, smjela* (Radovan Mikić).

¹⁴Naslovi su ideološki obojenih tekstova u čitanci za drugi razred *Sunčeva ljuljačka* (Bendelja - Vajnaht 1986) sljedeći: *Pastrve* (Zvonimir Štaubringer i Miloje Popović), *Da i Ne* (Grigor Vitez), *Spomenik heroju* (Miljenko Milanković), *Kurir Dragan i njegovo konjče* (Anđelka Martić), *Na visokom hrastu* (Danko Oblak), *Eto ide omladina* (narodna), *Svaka pjesma iz srca je slita* (narodna), *Armija naša mlada* (Branko Ćopić), *Uoči Dana Republike* (Grigor Vitez), *Sretan rođendan* (Gustav Krklec), *Svi zajedno* (Josip Pavičić).

¹⁵Naslovi su ideološki obojenih tekstova u čitanci za treći razred *Radosti druženja* (Bendelja – Brajenović 1985) sljedeći: *Prvi dan u školi* (Milivoj Matošec), *Rajka* (Anđelka Martić), *Heroj Rade* (nepotpisani), *Titovi mornari* (partizanska narodna), *Kurir pete čete* (Branko Ćopić), *Očinska briga za borce* (Mirosljub Jevtović), *Republici* (narodna), *Dvije ptice* (Petar Preradović), *Armija naša* (Nikola Miličević). Pjesma Petra Preradovića *Dvije ptice* govori o univerzalnoj čovjekovoj ljubavi prema domovini i težnji za životom na slobodi. No, pjesma je u navedenoj čitanci uvrštena uz pjesmu Nikole Miličevića *Armija naša* te je interpretirana u kontekstu ljubavi prema Jugoslaviji i svim njezinim narodima i narodnostima.

¹⁶Ćirilčni se tekstovi počinju javljati tek u čitankama za treći razred jer se tada, uz već naučeno latinično pismo, u školi sustavno počelo učiti i ćirilčno. Ćirilčni su tekstovi u čitanci za treći razred *Radosti druženja* (Bendelja – Brajenović 1985) sljedeći: *Gaša* (Jovan Jovanović Zmaj), *Breza* (Vidoje Podgorec), *Očinska briga za borce* (Mirosljub Jevtović), *Republici* (naroda), *Vašar u topoli* (Dobrica Erić), *Zimska zagonetka* (Stanislav Femenić), *Nedovršeno pismo* (Ratko Zvrko), *Ogledalce* (Grigor Vitez), *Latica* (Dubravka Ugrešić), *Zagonetke* (narodne), *Šimo Ešić*, *Kornjača i zec* (narodna), *Vuk i janje* (narodna), *Magarac u lavljoj koži* (prema Dositeju Obradoviću), *Nije vjera tvrda u jačega* (narodna), *Plavi zec* (Dušan Radović), *Blesan i tulipan* (Kašuća Babić i Goran Babić), *Ludi dan* (Gustav Krklec), *Čardak ni na nebu ni na zemlji* (narodna), *Al je lep ovaj svet* (Jovan Jovanović Zmaj), *Jedan dan* (Radovan Mikić), *Zagonetka* (Ivica Vanja Rorić), *Leptir* (Luko Paljetak), *Veselo, veselije, najveselije* (Sunčana Škrinjarić), *Noćno sunce* (Vladimir Nazor).

¹⁷U tadašnjoj SR Hrvatskoj službeno su postojala dva paralelna pravopisa, ali bez jasne sigurnosti koji je od njih, za koga i kada obvezan. Savezni je Ustav republika i pokrajina u Jugoslaviji jamčio svakome pravo da upotrebljava bilo koje od tih pisama – latinično ili ćirilčno. (Škiljan 1988).

ukupno je zastupljeno 50 tekstova, od čega je 11 (22 %) ćirilčnih¹⁸ i 8 tekstova (16 %) u kojima se veličaju tekovine Drugoga svjetskog rata i SFRJ.¹⁹

Od tekstova u kojima se propagiraju ideološke vrijednosti socijalizma, komunizma, bratstva i jedinstva, odnosno u kojima se ponajprije zrcali ideološki politički diskurs jugoslavenstva, izdvojit ćemo sljedeće stihove:

„Kad Hrvatu sunce sine,
Ogrejat će i Srbije;
Kad rascveta Srbu bratu,
Zacvetat će i Hrvatu.“²⁰

Među postavljenim su zadatcima istraživanja bili i oni kojima se željelo utvrditi jesu li pitanja i zadatci u analiziranim čitankama također usmjereni na promidžbu društvenopolitičkih vrijednosti, ponajprije na promidžbu socijalističke komunističke vlasti, ili je metodički instrumentarij usmjeren na literarnu komunikaciju s književnoumjetničkim tekstom, na doživljavanje, zapažanje i prosuđivanje literarnih, estetskih vrijednosti književnoumjetničkoga teksta lišenoga ideoloških prosudbi i konotacija. Analiza je metodičkoga instrumentarija tekstova kojima se propagiraju načela i ideologija vladajućega režima bivše Jugoslavije pokazala da su podatci koji se donose u metodičkom instrumentariju čitanaka svojevrsne povijesno-ratno-političke dječje enciklopedije znanja²¹ o Drugome svjetskom ratu, o Narodnooslobodilačkoj borbi, o ulozi i zaslugama partizana u njoj, o povijesnoj ulozi druga Tita i narodnih heroja, o zaslugama velikoga vođe Lenjina i sl. Potvrdu političko-ideološke funkcije metodičkoga instrumentarija analiziranih čitanaka u svrhu propagiranja politike SFRJ, čija su temeljna politička opredjeljenja socijalizam i samoupravljanje proizišla iz tekovina NOB-a, pokazuju sljedeći primjeri pitanja i zadataka:

¹⁸Ćirilčni su tekstovi u čitanci za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984) sljedeći: *Napušteni autobus* (Drago Ivanišević), *A zašto ne bi* (Dušan Radonić), *Prvi dan na moru* (Vesna Parun), *Čardak ni na nebu ni na zemlji* (narodna), *Titova vojska* (nepotpisani autor), *Prijelaz preko Neretve* (Vladimir Čerkez), *Svraka i svračići* (nepotpisani autor), *U cirkusu* (Sergej M. Bjelajev), *Morski konjic* (Miško Kišpatić), *Šegrt Hlapić* (Ivana Brlić-Mažuranić), *Prvi put* (Felix Salten). Zanimljivo je da su tadašnji učenici četvrtoga razreda ulomak iz romana *Čudnovate zgode šegrta Hlapića* Ivane Brlić-Mažuranić u čitanci čitali ćirilčnim pismom. Spomenimo kako Ivana Brlić-Mažuranić nije svoja djela pisala na ćirilici niti je tim pismom objavila navedeni hrvatski dječji roman 1913. godine. Kao ugledna i cijenjena spisateljica dva je puta bila predložena za Nobelovu nagradu za književnost 1931. i 1938. godine, na poticaj tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Ivana je 1937. godine primljena u Akademiju kao dopisni član i to kao prva žena još od vremena osnutka Akademije. Djela Ivane Brlić-Mažuranić prevedena su na sve važnije svjetske jezike, a tu su još bengalski, hindski, japanski, kineski, vijetnamski i perzijski jezik. Zbog virtuoznosti koju je posjedovala, mnogi su je nazivali hrvatskim Andersenom i Tolkienom kao i zbog čarobnog i mističnog svijeta mitologije o kojem je pisala.

¹⁹Naslovi su ideološki obojenih tekstova u čitanci za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984) sljedeći: *Pas Polak* (France Bevk), *Smrt bana Derencina* (narodna), *Za slobodu smo se digli* (August Šenoa), *Ložič vlaka broj 71* (Aleksandar T. Kopnov), *Titova vojska* (nepoznati autor), *Partizanski leuti* (Josip Barković), *Prijelaz preko Neretve* (Vladimir Čerkez), *Tinček i Tonček* (Milica Bartenjev).

²⁰Riječ je o stihovima pjesme *O bratstvu i jedinstvu* pjesnika Jovana Jovanovića Zmaja koja se nalazi u čitanci za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984: 94). Pjesma je napisna ćirilčnim pismom.

²¹U tom kontekstu navodimo i primjer iz čitanke za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984: 73) gdje se u metodičkom instrumentariju nalazi zadatak da učenik pročita iz Enciklopedije *Svijet oko nas* članak Oktobarska socijalistička revolucija.

„Zvijezda petokraka je znak boraca za slobodu... U kojem ratu je pao mladić – partizan? Protiv koga su se borili partizani? Zašto je mladić heroj?“ (Bendelja – Vajnaht 1986: 67).

„Drug Tito volio je djecu. U svim krajevima Jugoslavije rado se susretao s djecom i razgovarao s njima. Pročitaj pažljivo ove riječi druga Tita: Ljubav i najčistije drugarstvo treba da spajaju djecu svih naših naroda.“ (Bendelja – Vajnaht 1986: 15)

„Književnica Anđelka Martić ispričala nam je istinitu priču o svojim susretima sa Zagrepčankom Rajkom Lončar, djevojčicom, a kasnije partizanskim borcem. Rajka nije doživjela slobodu, poginula je ljeti 1944. u borbi za Viroviticu.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 16).

„Sigurno ste čuli za narodnoga heroja Radu Končara. Bio je on rodом iz Like. Prije rata se kao komunista borio za prava radnika, a 1941. g. bio je pokretača narodnog ustanka u Hrvatskoj. Streljali su ga talijanski fašisti u Šibeniku 22. V 1942.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 36).

„Potraži u svom gradu ili selu spomen-ploču ili spomenik posvećen borcima narodnooslobodilačkog rata. Prepiši tekst sa spomen-ploče ili spomenika. Razgovarajte o tome u razredu.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 36).

„10. rujna 1942. osnovana je Jugoslavenska ratna mornarica. Svake se godine 10. rujna slavi Dan ratne mornarice i pomorstva.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 39).

„Zamolite koga borca iz vaše mjesne zajednice da vam priča o borbama za slobodu u vašem zavičaju, o mladim partizanima, kuririma i drugim borcima.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 43).

„U dolini rijeke Sutjeske i na okolnim planinama odvijala se 1943. godine jedna od najvećih bitaka NOB-a. Tu su naši borci usprkos teškim nedaćama, izvojevali veliku pobjedu nad brojnijim i bolje naoružanim neprijateljem. U povijesti se ta bitka zove *petom ofenzivom*.“ (Bendelja – Brajenović 1985: 44).

„Kojeg je dana naša Republika rođena? Tko je stvorio Socijalističku Republiku Jugoslaviju? Kad je nastala Jugoslavenska armija? Zašto se ona zove narodna?“ (Bendelja – Brajenović 1985: 46, 48).

„Zašto se Savez komunista posebno zalaže za jačanje bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije?“ (Bukša – Antoš 1984: 94)

„Misao je druga Tita: 'Bratstvo i jedinstvo tekovina je naše revolucije.'“ (Bukša – Antoš 1984: 94)

„Godine 1917. srušena je u Rusiji carska vlast. Privremena vlada nije se oslanjala na radnike i seljake, nego na bogate građane. Zato su radnici, nezadovoljni bijednim životom, pripremali revoluciju. Predvodio ih je Lenjin. Privremena vlada poslala je vojsku na pobunjene radnike i naredila da se Lenjin uhapsi i zatvori. Uz pomoć radnika, Lenjin se u srpnju 1917. g. prebacio u susjednu državu Finsku. U listopadu 1917. g. vratio se i poveo narod u borbu: tako je počela Oktobarska socijalistička revolucija.“ (Bukša – Antoš 1984: 73)

„Borbu protiv ustaša vode hrvatska partizanska Kalnička brigada i brigada Matija Gubec. Kalnik (Kalnička gora) skup je brda u Hrvatskoj na kojima su se vodile brojne borbe, a Kalnička brigada bila je sastavljena ponajviše od partizana rodом iz mjesta oko Kalnika. Brigada Matija Gubec nosila je naziv po velikom vođi seljačke bune u Hrvatskoj u XVI stoljeću.“ (Bukša – Antoš 1984: 89).

Metodički instrumentarij čitanaka često donosi i svojevrsne ideološke parole kojima se propagiraju i veličaju NOB, JNA, SFRJ, drug Tito, a stim u svezi i obilježavanje brojnih

državnih praznika poput Dana Jugoslavenske Narodne Armije i Dana Republike. Mnogi su državni praznici u bivšoj Jugoslaviji bili ideološki čvrsto okarakterizirani iako ih se nužno ne treba takvim percipirati budući da dio tih praznika prepoznaju i slave mnoge europske zemlje koje se ne dovode u vezu s komunizmom i socijalizmom. Pri tome ponajprije mislimo na obilježavanje dana 1. svibnja (maja) – Praznika rada i na obilježavanje Dana žena 8. ožujka (marta). Izdajamo dio zabilježenih parola i državnih praznika koji se spominju u metodičkom intstrumentariju analiziranih čitanaka:

„Na svemu ti hvala, Tito!“ (Vajnaht 1981: 36)

„Republiko, od srca ti hvala!“ (Bendelja – Brajenović 1985: 17)

„Republika naša mila, uvijek sretna, snažna bila!“ (Bendelja – Vajnaht 1981: 37)

„Misao druga Tita: bratstvo i jedinstvo tekovina je naše revolucije.“ (Bukša - Antoš 1984: 94)

„Živjela naša Armija smjela!“ (Bendelja – Vajnaht 1981: 37)

„Živio Prvi maj! Živjela sloboda! Živio mir!“ (Bendelja – Vajnaht 1981: 39)

„Zašto je Prvi maj svečan i radostan dan? Tko slavi Prvi maj? Taj se dan zove još i Praznik rada. Ispričaj kako se u tvom mjestu slavi Praznik rada.“ (Bendelja – Vajnaht 1986: 137)

„Kakav se praznik slavi prvoga dana maja?“ (Bendelja – Brajenović 1985: 139)

„Ispričaj kako ste se pripremali za proslavu Dana žena.“ (Bendelja – Vajnaht 1986: 135).

Umjesto kroatiziranoga imena petoga mjeseca u godini – svibnja, čitanke bilježe Praznik rada izrazom 1. maj. Izraz 1. maj, za razliku od izraza 1. svibnja, nosi sa sobom konotaciju masovnih okupljanja radnika, masovnih povorki, specifične vrste hrane koja se toga dana jede na otvorenom, ispraznih demagoških govora političara namijenjenih radničkome sloju. Riječ je, dakle, o konotaciji koja izostaje u nazivu Praznika rada 1. svibnja. I mnogi su drugi praznici, uz tadašnje nazive mjeseci kada se obilježavaju, također ideološki konotativno obilježeni. Na primjer, udžbenici/čitanke podsjećaju na obilježavanje Dana Republike 29. novembra umjesto 29. studenoga, uči se o Oktobarskoj revoluciji a ne o Listopadskoj.²² Takvi internacionalizirani nazivi mjeseci uz državne praznike jače asociraju na povezana društveno-politička zbivanja na našim prostorima u drugoj polovici 20. stoljeća. Upravo u navedenom imenovanju državnih praznika zrcali se tadašnja težnja za internacionalizacijom političkoga leksika, ponajprije iz ideoloških razloga.

Analiza je pitanja i zadataka u metodičkome instrumentariju analiziranih čitanaka iz književnosti pokazala zastupljenost raznolikih informativnih tekstova/poruka kojima se prati i tumači umjetnički sadržaj te se učeniku ne samo olakšava recepcija i interpretacija književnoumjetničkoga teksta nego mu se oni nude i kao svojevrsne ideološke poruke kojima se propagiraju političke vrijednosti vladajućega režima. Te se ideološke poruke mogu iščitati ili preko povijesno navedenih važnih događaja za SFRJ ili je njihova ideološko-politička propaganda sadržana u političkim parolama veličanja vrijednosti jugoslavenskoga komunističkog sustava.

²²U samo se jednom nazivu praznika umjesto internacionaliziranoga imena mjeseca navodi njegova hrvatska inačica, i to u nazivu praznika Dana ratne mornarice i pomorstva 10. rujna umjesto očekivanoga internacionaliziranog naziva 10. septembra. Riječ je o čitanci *Radosti druženja* (Bendelja – Brajenović 1985: 39).

Politički leksemi u tekstovima i metodičkom instrumentariju čitanaka

Udžbenički tekst (književnoumjetnički i informativni) može biti u funkciji učenja, stjecanja, mijenjanja, potvrđivanja, izražavanja i prenošenja željene ideologije recipijentima kojima su namijenjeni. Dakle, književni tekst u čitankama može biti dijelom ideološkoga diskursa kao proizvoda određene društvene (političke) skupine.²³

S obzirom na postavljene zadaće istraživanja, u udžbenicima/čitankama istražila se je zastupljenost leksema političkoga diskursa, odnosno leksema kao obilježja socijalističke državnopolitičke jezične uporabe. Čitanke bilježe sljedeće ideologeme (ideologizme): *republika* (naša mlada, mila), *omladina* (omladinac/omladinka, sila druga Tita), *komunist* (Savez komunista), *drug/drugarica*, *pioniri* (pionir/pionirka, Titovi pioniri, pionirska zajednica). Uz navedene ideologeme čitanke bilježe i čitav niz riječi koje pripadaju vojnom nazivlju: *armija* (naša mlada, moćna i čvrsta, narodna), *vojska* (Titova, narodnooslobodilačka), *partizani* (partizan/partizanka, mladi partizani zeleni jablani, mlade partizanke omorike tanke), *borac/heroj* (borac narodnooslobodilačkog rata, narodni heroj), *revolucija* (narodna, čuvajmo tekovine naše revolucije), *ustanak* (narodni), *divizija*, *bataljon* (udarni), *brigada* (partizanska), *desetina*, *četa* (junačka), *štab* (brigade), *desetar*, *komandir* (čete), *kurir*, *fronta* (neprijateljska), *opasač*, *šljem*, *rafal*, *bombe*, *pištolj*, *topovi*, *puške*, *bombarder*.

Čitanaka za četvrti razred osnovne škole *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984) donosi mali rječnik manje poznatih i nepoznatih riječi. Između ostaloga, u rječniku se navode značenja riječi koja se odnose na rat i vojno nazivlje: *bataljon* – vojnička jedinica sastavljena od 3 do 4 čete (to jest od 800 do 1000 vojnika); *desetar* – vojnik koji zapovijeda skupinom od deset vojnika (takva se skupina zove desetina); *divizija* – veća vojna jedinica sastavljena od nekoliko pukova ili brigada pa broji više tisuća vojnika; *dušman ili dušmanin* (u množini; dušmani) – neprijatelj; *fronta* – bojište, ratište, prvi borbeni redovi; *garnizon* – vojnici koji su stalno razmješteni u gradu u tvrđavi ili na utvrđenu mjestu, vojna posada; *mitraljez* – vatreno oružje za neprekidno gađanje mecima (izbacuje i više od tisuće metaka u minuti); *mobiliziran* – pozvan u vojsku; *obarač* – jezičac na uređaju za opaljivanje (okidanje) puške: kad prstom povučemo obarač, puška opali; drugi nazivi: kokot, okidač, otponac, oroz; *podoficir* – u vojsci: niži starješina od oficira; *puškomet* – daljina do koje može dobaciti (metnuti se) puška; *puškomitraljez* – lagano vatreno oružje oblikom nalik na pušku iz kojega se može pucati u rafalima kao iz mitraljeza; *rafal* – neprekidno pucanje iz mitraljeza, brza paljba; *šinjel* – vojnički dugi kaput, kabanica.

U navedenoj se čitanci nakon teksta *Juriš, drugovi* Jože Horvata navode značenja nepoznatih riječi koje zapravo čine mali rječnik ratničkoga i vojnoga nazivlja: *bacrač* – vrsta vatrene oružja iz kojega se izbacuju bombe i mine; *desetar* – vojnik koji zapovijeda desetinom, tj. skupinom od deset vojnika; *eksplozija* – rasprsnuće uz prasak, ono što se čuje kad opali top ili se rasprsnuće bomba; *fronta* – prednja strana čete vojnika u borbi; *komandir* – zapovjednik manje vojne jedinice, niži oficir; *metak* – patrona, ono čime se puni puška ili pištolj; *mušica* – dio sprave (na puški) koja služi za točno gađanje; *nišan* – sprava na puški za nišanje ili gađanje; *sastaviti nišan* – točno uperiti pušku; *opasač* – vojnički kožni pojas; *rafal* – brza paljba iz

²³O ideologemima i ideologemskim strukturama na primjerima izabranih književnoumjetničkih tekstova više vidjeti u: Kornelija Kuvač-Levačić i Amanda Car. *Društveni i politički ideologemi hrvatske fantastične proze (Na primjeru Desnice, Čuića i Brešana)*, Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, 2012., str. 287–297.

mitraljeza, neprekidno pucanje; *redenik* – platnena vrpca s nizom metaka za mitraljez; *šarac* – naziv za puškomitraljez (oružje koje vojnik nosi poput puške, ali koje može pucati u rafalima poput mitraljeza); *šljem* – čelično pokrivalo za glavu; *tane* – kugla, onaj dio metka koji izlijeće iz puške i mitraljeza te pogađa cilj; *teška oružja* – zajedničko ime za topove i bacače.²⁴

Sastavni su dijelovi leksika učenika mlađe školske dobi u 80-im godinama 20. stoljeća bile i sljedeće riječi²⁵ (što potvrđuje i leksik tekstova u analiziranim čitankama): *armija* – 1. vojska, 2. *voj.* velika operativna postrojba kopnene vojske sastavljena od korpusa ili divizija, *brigada* – 1. *voj.* postrojba različitih sastava, obično sastavljena od dvije ili tri pukovnije 2. skupina na nekom zadatku; *družina...*, *četa* – satnija *voj.* jedinica od tri voda i oko stotinu vojnika, *divizija* – 1. *voj.* najveća vojna postrojba za samostalno djelovanje, koja se sastoji od nekoliko pukovnija ili brigada, *drug* m (drugarica ž) pol. službeni naslov člana ljevičarske partije: – Staljin, – Tito, partijski –²⁶, *komandir* – onaj koji zapovijeda postrojbom, *komunist* – pol. 1. pobornik, pristaša komunizma, 2. član komunističke partije, *kurir* – raznoslač službene pošte, dostavljač²⁷, *partizan* – 1. pripadnik neredovite vojske, koji se bori protiv neprijatelja na okupiranom području; gerilac 2. pov. pripadnik partizanskih odreda Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, *pionir* – 1. istraživač nepoznatoga područja, 2. *voj.* pripadnik inženjerskih postrojbi, 3. *pov.* pripadnik masovne dječje organizacije u komunističkoj Jugoslaviji, *štab* – (njem. stožer) – stožer – 2. *voj.* zapovjedništvo.

Možda navedeni ideologemi, među kojima su i riječi koje pripadaju vojnom nazivlju, ne bi bili neobični kada se ne bi pojavljivali u čitankama za učenike mlađe školske dobi.²⁸ Ako znamo da čestota pojedine riječi u udžbeničkim tekstovima može biti i jedan od kriterija djetetove uporabe te iste riječi u govornome i pisanome ostvaraju jezika, onda možemo pretpostaviti da su navedeni politički leksemi odnosno ideologemi bili sastavni dio rječnika učenika mlađe školske dobi. Preko udžbenika i njegova leksičkoga korpusa na taj se način moglo utjecati na oblikovanje političke i ideološke svijesti učenika već na samome početku njegova institucionaliziranoga školovanja.²⁹

Brojni navedeni ideologemi, iz naše suvremenosti gledani, imaju prizvuk uporabe u nekim prošlim vremenima. Oni se u hrvatskoj jezičnoj praksi povezuju s jezikom susjednih

²⁴ Navedene se riječi nalaze u čitanci za četvrti razred *Dječak u sjeni vrbe* (Bukša – Antoš 1984: 89).

²⁵ Značenja se navedenih leksema donose prema: Jure Šonje. Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, Zagreb 2000.

²⁶ Rječnik hrvatskoga jezika Vladimira Anića (2006) bilježi sljedeća značenja riječi *drug*: 1. osoba vezana s kim prijateljstvom, solidarnošću i kolegijalnim odnosima... 3. riječ za oslovljavanje u Komunističkoj partiji i nekim drugim političkim organizacijama b pov. riječ za oslovljavanje na službenom mjestu, posebno u prosvjetnoj službi od vremena 2. svjetskog rata do 1990. [druže učitelju; druže direktore].

²⁷ O tome kolika je bila važnost i uloga kurira u Narodnooslobodilačkoj borbi pokazuje primjer teksta u čitanci za drugi razred *Sunčeva ljuljačka* (Bendelja – Vajnaht 1986: 69-72) naslovljen *Kurir Dragan i njegovo konjče* spisateljice Anđelke Martić te ilustracija koja pokazuje osmogodišnjeg dječaka – kurira s puškom u ruci nakon čega metodički instrumentarij čitanke donosi sljedeća pitanja i zadatke: *Što su bile dužnosti kurira? Među partizanskim kuririma bilo je i vaših vršnjaka. Zamisli da si partizanski kurir. Ispričaj kamo ideš, što nosiš, kuda putuješ, kako se čuvaš da te ne otkrije neprijatelj.* (Bendelja – Vajnaht 1986: 72)

²⁸ Zanimljivim nam se čini spomenuti kako su u početnicama *Dobor jutro* (Vajnaht 1981) jezične djelatnosti čitanje i pisanje bile smatrane pionirskim dužnostima. Naime, onaj koji je na kraju prvoga razreda osnovne škole naučio čitati i pisati, ispunio je svoje pionirsko obećanje.

²⁹ Naime, udžbenik može biti poticaj ili prepreka leksičkome razvoju učenika. Ako dijete na sebi svojstven način može protumačiti značenje riječi, tada ta riječ može biti dio udžbeničkih tekstova. U suprotnome, ako dijete nikako ne može ni odrediti, a ni pretpostaviti značenje neke riječi, ta riječ ne bi trebala postati dio udžbeničkih tekstova. Više o tome vijdeti u: Radić-Kuvač, Kraljević-Mihaljević (2010).

naroda te ih govornici stoga često smatraju manje hrvatskima. (Gnjidić 2000). Danas su te riječi izložene različitim konotativnim obilježjima, najčešće pejorativnima. Na primjer, riječ *oficir* tijekom je Domovinskoga rata 1991. u Republici Hrvatskoj dobila pejorativnu konotaciju te se ponaprije odnosila na vojnike JNA (Grčević 2002: 521).³⁰ Hrvatski su govornici jezično razlučivali *oficire* JNA od *časnika* HV-a. Riječ *borac* asocijativno se vezala za borce, pripadnike JNA, a pripadnici su se HV-a nazivali *dragovoljcima* kasnije *veteranima* Domovinskoga rata. U 90.-im godinama izbjegavao se i internacionalizam *fronta*, najčešće pejorativno obilježena riječ u sintagmi Narodnooslobodilačka fronta, a umjesto koje u uporabu snažno prodire riječ *bojište* ili *bojišnica*. Grčević (2002) navodi kako je istu sudbina zadesila i riječ *omladina* (u udžbenim tekstovima u sintagmi *Titova omladina*) koju u 90.-im godinama 20. stoljeća zamjenjuje riječ *mladež*, internacionalizam *armija* (u udžbenim tekstovima *Titova armija*, *Jugoslavenska narodna armija*) zamijenjena je riječju *vojska*.

Spomenuti ideologemi u analiziranim čitankama iz 80-ih godina 20. stoljeća nerijetko otvoreno vode u izravan politički diskurs. Namjera nam nije bila kritički analizirati njihovu ideološku (ne)uvjerljivost, nego ukazati na pojedina udžbenička tekstna mjesta na kojima je izrazito prepoznatljivo ideološko nastojanje da se utječe na političku i društvenu svijest mladoga čitatelja te da se uoče i izdvoje ideologemi kao sastavni dijelovi leksičkoga korpusa tadašnjega učenika mlađe školske dobi.

Audiovizualna sredstva u čitankama u funkciji promidžbe vladajućega državnog režima

U nastavi se književnosti uključuju i brojna vizualna sredstva koja utječu na primanje, razumijevanje i interpretaciju književnoga djela te pomažu boljem razumijevanju književnopovijesnih pojava i teorijske problematike. (Rosandić 2005: 147). Spomenuta audiovizualna sredstva uvode mladoga čitatelja u ozračje književnoga djela, u ozračje epohe kojoj djelo pripada, pospješuju recepciju teksta na emocionalnom, imaginativnom i intelektualnom planu. (Rosandić 2005: 148).

U analiziranim su se čitankama iz 80-ih godina 20. stoljeća izdvojile ilustracije, crteži, fotografije, reprodukcije i skulpture kojima temeljna svrha pojavnosti nije pomoć pri primanju i razumijevanju književnoumjetničkih tekstova, nego ponajprije i/ili isključivo vizualna potpora ideološki usmjerenoga tekstnog diskursa. Tematski i idjeno-politički usmjeren literarni sadržaj ilustrativno se prenosi u likovni izraz. Tako se uz promatranje likovnih portreta, fotografija, reprodukcija i skulptura, koje tematiziraju jugoslavensku ideologiju bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti SFRJ, velikoga vođu druga Tita, ulogu partizana i kurira u NOB-u, ideologiju pionira i Titove omladine, učenika poziva na usmeni i/ili pisani komentar o promatranome prizoru. (Prilog br. 1).

Auditivna sredstva, poput zvučnih čitanaka, nisu bila sastavni dijelovi udžbeničkih kompleta za nastavu književnosti u 80-im godinama 20. stoljeća. Ipak, u metodičkome instrumentariju analiziranih čitanaka vrlo je jasno i razvidno pozivanje učenika da pjesmom upotpune literarni doživljaj književnoumjetničkoga teksta ili lirske pjesme čime se također utjecalo na prijenos ideoloških političkih poruka i na oblikovanje željene svijesti o vrijednostima jugoslavenskoga socijalističkoga režima. Učenike se poziva da u razredu zapjevaju pjesme o

---

³⁰Slično pejorativno značenje u hrvatskome jeziku danas ima i riječ *kasarna* kao oznake za vojarnu JNA.

NOB-u, o Titovoj omladini, o mladim partizanima i partizankama, o pionirima, o bratstvu i jedinstvu itd.³¹ (Prilog br. 2).

Zaključak

Analiza je čitanaka za mlađu školsku dob, koje su bile u uporabi u 80-im godinama 20. stoljeća, u vremenu koje je obilježilo desetljeće smrti poglavara Josipa Broza Tita i koje je dovelo do raspada bivše Jugoslavije, pokazala da su u njima utkane svojevrstne ideološke poruke kojima se propagiraju političke vrijednosti (ponajprije vrijednosti komunizma, socijalizma, bratstva i jedinstva) tadašnjega vladajućeg režima. Čitanke nerijetko upućuju na obilježavanje povijesno važnih događaja za SFRJ, na tekovine Narodnooslobodilačke revolucije (i/ili rata) i ulogu partizana u njoj. Nadalje, uz tekstove koji tematiziraju državni vladajući aparat, donose se i brojne parole u funkciji ideološko-političke propagande. To znači da udžbenički tekstovi nisu samo u funkciji recepcije književne umjetnine nego nerijetko u funkciji stjecanja, oblikovanja, izražavanja i prenošenja željene ideologije onim recipijentima kojima su namijenjeni. Tada književni tekst u čitankama postaje dijelom ideološkog diskursa kao proizvoda određena društvene (političke) skupine. Istaknimo i to da se tematski i idejno-politički usmjereni literarni sadržaj ilustrativno prenosi u likovni i/ili glazbeni izraz kao njegova vizualna potpora.

---

³¹ Riječ je o sljedećim pjesmama: *Mi smo Titovi, Tito je naš* (Sunčeva ljuljačka Bendelja – Vajnaht 1986: 78), *Pionirski zavjet* (Radosti druženja Bendelja – Brajenović 1985: 46), *Pioniri maleni* (Sunčeva ljuljačka Bendelja – Vajnaht 1986: 77), *Crveni makovi* (Radosti druženja Bendelja – Brajenović 1985: 139), *Po šumama i gorama* (Radosti druženja Bendelja – Brajenović 1985: 43).

Prilog br. 1 Primjeri ilustracija u čitankama za mlađu školsku dob iz 80-ih godina 20. stoljeća

Na slici je drug Tito i njegova unučica Saša.
Saša čestita svome djedu rođendan.

Prilog br. 2 Tekstovi popularnih partizanskih pjesama i koračnica na kojima su se odgajali mladi naraštaji u 80-im godinama 20. stoljeća.

Crveni makovi

Opet su jutros procvali
u žitu makovi sjeni,
sve su nam njive ovili
cvjetovi njihovi crveni!
"Znaš li majko, majčice,
kakvi su ono cvjetovi",
po onim tamo njivama
takovi divni - crveni?
Gorki su, sinko, plodovi,
čemer je ono procvao.
Umjesto zlatne pšenice
- korov je tamo niknuo!
Seljak je polja stvarao,
hajduk je svijetom harao:
Oteo kmetu zemljicu,
gazio njegovu pravicu!
Baruni, grofovi vladali,
španovi pravdu krojili,
rabotat kmeta gonili,
krvcu mu poljem sijali!
Mnogo je kapi kapnulo,
njegove krvi i znoja,
ljeta ga duga mučile
batine teške bez broja!
Prokleo seljak zemljicu
vražjih gospodara,
niknuli crven-cvjetovi
umjesto božjeg dara!
Krvlju su kmetskom sijani,
kletvama, bunom miješani
suzama, znojem pojeni
zato su tako crveni...

Po šumama i gorama

Po šumama i gorama
naše zemlje ponosne
idu čete partizana,
Slavu borbe pronose!

Neka znade dušman kleti
da će kod nas slomit vrat,
Prije ćemo mi umrijeti
Nego svoje zemlje dat'!

Crne horde nas ne plaše,
Krv herojska u nam vri,
Mi ne damo zemlje naše
Da je gaze fašisti!

Zgazit ćemo izdajice,
i prihvatit ljuti boj,
spasit kuće, oranice,
oslobodit narod svoj.

Pionirski zavjet

Mi smo mali pioniri
i svjesni smo rada svog,
smjelo naprijed mi stupamo,
pomažemo narod svoj.

Mi volimo druga Tita
i naš narod, cijeli svijet -
izgraditi našu zemlju,
to je nama zavjet svet.

Na učenje, pioniri,
polazimo svi u stroj,
sa knjigama u rukama
na neznanje hajd u boj!

Pioniri maleni

Pioniri maleni,
mi smo vojska prava.
Svakog dana rastemo,
k'o zelena trava.

Smrt fašizmu,
a sloboda narodu.
I mene će moja mati
pionirom zvati.

Literatura

- Anić, Vladimir (2006) Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb: Novi Liber, Europapress holding
- Auburger, Leopold (2009) Hrvatski jezik i serbokroatizam. Rijeka: Maveda
- Babić, Stjepan (1990) Hrvatski jezik u političkom vrtlogu. Zagreb
- Babić, Stjepan (1995) Hrvatski jučer i danas. Zagreb: Školske novine
- Babić, Stjepan (2004) Hrvanja hrvatskoga. Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim. Zagreb: Polska knjiga
- Brozović, Dalibor (2008) Povijest hrvatskoga književnog i standardnog jezika. Zagreb: Školska knjiga
- Gnjidić, Maja (2000) *Stav govornika hrvatskog standardnog jezika prema oživljenicama*, Govor, XVII, br. 2, str. 155–162
- Grčević, Mario (2002) *O hrvatskim jezičnim promjenama devedesetih godina*, Forum, god. XXXXI., knj. LXXIII, Zagreb, str. 515–552
- Kuvač-Levačić, Kornelija; Car, Amanda (2012) *Društveni i politički ideologemi hrvatske fantastične proze (Na primjeru Desnice, Čuića i Brešana)*, Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, 2012., str. 287–297
- Moguš, Milan (2009) Povijest hrvatskoga književnoga jezika. Treće, prošireno hrvatsko izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Peti, Mirko (1990) *Koliko jezika*, u: Stjepan Babić. Hrvatski jezik u političkom vrtlogu. Zagreb, 1990, str. 291–298
- Peti, Mirko (1990) *Protiv utopijskoga jedinstva*, u: Stjepan Babić. Hrvatski jezik u političkom vrtlogu. Zagreb, 1990, str. 308–311
- Radić, Željana; Kuvač Kraljević, Jelena; Kovačević, Melita (2010) *Udžbenik kao poticaj ili prepreka leksičkomu razvoju*, LAHOR, 9 str. 43–59
- Rosandić, Dragutin (2005) Metodika književnog odgoja. Temeljni metodičkknjiževne enciklopedije. Zagreb: Školska knjiga
- Samardžija, Marko (2002) Nekoć i nedavno. Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika. Rijeka: Izdavački centar
- Škiljan, Dubravko (1988) Jezična politika. Zagreb: Naprijed
- Škiljan, Dubravko (2000) Javni jezik. Zagreb: Izdanja antibarbarus.
- Šonje, Jure (2000) Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga
- Tafra, Branka (2013) Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
- Žanić, Ivo (2007) Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Wright, Sue (2010) Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Izvori

- Bendelja, Neda – Vajnaht, Edo (1981) *Dobro jutro 3*, čitanka za 1. razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga
- Bendelja, Neda – Brajenović, Branko (1985) *Radosti druženja*. Čitanka iz književnosti, scenske i filmske umjetnosti za III razred osnovne škole, 2. neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga

Bendelja, Neda – Vajnaht, Edo (1986) *Sunčeva ljuljačka*. Čitanka za II razred osnovne škole, IV neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga

Bukša, Juraj – Antoš, Antica (1984) *Dječak u sjeni vrbe*. Čitanka za četvrti razred osnovne škole, XIII neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga

Vajnaht, Edo (1981) *Dobro jutro 2*, početnica za 1. razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga
<http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search>